

*Лекцію прочитано
в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка
10 листопада 2022 р.
з нагоди Дня української писемності та мови*

ЗАЙМЕННИК У СИСТЕМІ КООРДИНАТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

*Займенник нічого не означає,
не містить жодного забарвлення буття,
проте все може позначати у своїй безликій,
безбарвній глибині.*

С. Булгаков

УДК 811.161.2'367.626

ББК 81.411.2-2

Ш 12

*Друкується згідно з рішенням ученої ради
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка,
протокол за №13 від 29 грудня 2022 року*

Рецензенти:

Олексенко В.П., доктор філологічних наук, професор
(Херсонський державний університет)

Попович А.С., доктор педагогічних наук, доцент
(Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка)

Відповідальний редактор – Марчук Л.М., доктор
філологічних наук, професор
(Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка)

Ш 12 Шабат-Савка Світлана

Займенник у системі координат української мови : відкрита лекція. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня “Рута”», 2022. 56 с.

УДК 811.161.2'367.626
ББК 81.411.2-2

© С. Шабат-Савка, 2022

ЗАЙМЕННИК

У СИСТЕМІ КООРДИНАТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

План

1. Займенник у граматичній системі української мови.
2. Займенник і гетерогенний підхід до виокремлення частин мови.
3. Розряди займенників за значенням: семантико-граматичні особливості та комунікативно-прагматичні параметри.
4. Функційний потенціал займенника в тексті.

Ключові поняття: *займенник, семантика вказівності, еквівалентність, слова-субститути, дейктична функція, розряди займенників, комунікативно-прагматичні особливості, інтенція, мовець, адресат, речення, текст, дискурс, морфологія, синтаксис, лінгвістичні напрями.*

ВСТУПНІ ЗАУВАГИ. У граматичній системі української мови займенник посідає дискусійне і суперечливе місце, зумовлене його особливою лінгвістичною природою, що виявляється у співвіднесеності деяких груп займенників з іменниками, прикметниками, числівниками; строкатістю та неоднорідністю формально-граматичних особливостей і категорій; неоднозначним витлумаченням частиномовного статусу. Це справді проблемне питання, на яке свого часу вказував ще Е. Бенвеніст: *«Проблема займенника – це проблема мови взагалі»*.

Попри значні напрацювання в граматиці займенника (І. Вихованець, К. Городенська, В. Горпинич, Н. Дзюман, М. Леонова, І. Матвіяс, В. Ожоган, М. Плющ, С. Самійленко, О. Шпить та ін.), ще й досі вирізняються своєю актуальністю питання, пов'язані з вивченням займенника як присутнього складника морфологічного ярусу української мови, як самостійної частини мови, що має розлогий комунікативно-інтенційний потенціал у системі координат новітніх напрямів сучасного мовознавства, лінгвостилістичних студій, у лінгвістиці освітнього процесу, у різних дискурсивно-жанрових виявах української мови.

1. ЗАЙМЕННИК У ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Європейська теорія частин мови, започаткована Аристотелем (IV ст. до н.е.) й остаточно сформована в Олександрійській лінгвістичній школі (II ст. до н.е.), репрезентує 8 частин мови (ім'я, дієслово, прислівник, займенник, артикль, прийменник, дієприкметник, сполучник), з-поміж них, як бачимо, окреме місце відведено для займенника.

Як засвідчують найпомітніші граматичні праці XVI–XVII ст., займенник не мав уніфікованої термінологічної назви. Так, в «Адельфотесі» (1591), у граматиках Лаврентія Зизанія (1596), Мелетія Смотрицького (1619) йдеться про *мъстоима* та *мъстоимніє*. Обидва терміни, на думку О. Шпить, були нормативними, проте в граматиках до початку XIX ст. переважала назва *мъстоименіє*¹.

У низці інших граматичних вислідів трапляються такі терміноназви: І. Ужевич послуговувався латинською формою *pronomine*²; І. Вагилевич – *zaimek*³; С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер – *займенник*⁴; І. Нечуй-Левицький – *займення*⁵.

---

¹ Шпить О. Б. Граматика і семантика займенника в українській мові XVII – XVIII століть: дис. на здобуття канд. філол. наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Л., 2016. С. 29.

² Граматика слов'янська І. Ужевича / відп. ред. М. А. Жовтобрюх. К.: Наук. думка, 1970. С. 22.

³ Грамматика азыка малоруского въ Галиціи сочиненнаа Іваномъ Вагилевичемъ. Львовъ: Печатано въ Институтѣ Ставропігійанскомъ, 1845. С. 64.

⁴ Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Відень, 1914. С. 83.

⁵ Нечуй-Левицький І. Грамматика української мови. Синтаксис. К., 1914. Ч. II. 176 с.

Термін *займенник* зафіксовано в «Упражненіяхъ граматицныхъ» невідомого автора (1862–1863). Його також використали у своїх підручниках Г. Шашкевич «Мала граматики языка руского» (1865) та О. Партицький (1873)⁶.

Орфографічний варіант *займенник*, що його вперше засвідчено в «Українській граматиці» Євгена Тимченка (1907), на сьогодні слугує нормативною назвою займенника як іменної частини мови, що вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх. Як зазначає Є. Тимченко, «займенник є слово, що заступає імення в ріжних його формах, цебто речівник (напр., *я, хто*), прикметник (*мій, -я, -є; ваш, -а, -е*) і числівник (*кільки, котрий*)»⁷.

У сучасній українській граматичній традиції існують два кардинально протилежні підходи до вивчення займенника.

З одного боку, *традиційне витлумачення* статусу займенника як частини мови, відповідно до якого займенник – самостійна частина мови, що становить особливий клас слів, позбавлений конкретного матеріального змісту; окрема частина мови, що як еквівалент іменника, прикметника і числівника дає найзагальніше уявлення про предметність, ознаку й кількість; іменний клас слів, що співвідноситься з іменниками, прикметниками, числівниками і має ті самі

---

⁶ Вихованець І. Р. Займенник. Українська мова : енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Укр. енцикл., 2000. С. 173.

⁷ Тимченко Є. Українська граматики (для III і IV класи шкіл середніх). К. : Друкарня товариства «Криниця», 1918. С. 16.

граматичні категорії роду, числа та відмінка (С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер, В. Сімович, Є. Тимченко, О. Курило, Ю. Шевельов; І. Матвіяс, Б. Кулик, М. Леонова, М. Плющ, О. Пономарів, В. Горпинич та ін.).

У «Граматиці руської мови» (1914) С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер зазначають: «Заіменники уживають ся почасти іменниково, н. пр. *я, хто*, почасти прикметниково, н. пр. *той, та, те, такий, така, таке*: і багато частиць навязує ся своїм значінем до заіменників, н. пр. *де, коли, там, тут, так*». Автори виділяють сім розрядів: «особові, зворотний, присвійні, указові, питайні, відносні і неозначені»⁸.

У «Початковій граматиці української мови» (1917) О. Курило веде мову про «займенники, що заміняють речівники» («займенники-речівники»), «займенники, що заміняють прикметники» («займенники-прикметники»), «займенники, що заміняють числівники» («займенники-числівники»)⁹.

У «Граматиці української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» (1918) В. Сімович визначає займенники як частину мови, як слова, що їх уживаємо замість іменників. Дослідник поділяє займенники на «особові, зворотний, присвійні, питайні, відносні, указові, невизначені»¹⁰.

---

⁸ Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Відень, 1914. С. 83.

⁹ Курило О. Початкова граматика української мови : підручник. Ч. 1. К. : Видавниче Товариство «Криниця», 1917. С. 31–34.

¹⁰ Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. К.–Ляйпціг : Українська накладня, 1918. С. 203–208.

У «Нарисі сучасної української літературної мови» (1951) Ю. Шевельов зауважує: «Займенник своєю природою не називає нічого безпосередньо, а тільки вказує, окреслюючи предмети або їх ознаки через їх стосунок до особи мовця, місця, часу і характеру його висловлення»¹¹. У праці представлено розряди займенників: особові, особово-анафоричні (серед яких і зворотний), присвійні, вказівні, питально-окличні, означені, неозначені, заперечні, зосереджено увагу на особливостях уживання займенників, на явищах прономіналізації та депрономіналізації.

Наукове підґрунтя у вивченні займенника як повнозначної частини мови створив І. Матвіяс – автор розділу «Займенник» у фундаментальній праці «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (1969). Учений зазначає: «Займенники становлять особливий клас слів, позбавлений конкретно виявленого матеріального змісту: вони виступають еквівалентами іменників, прикметників і числівників, даючи найзагальніше уявлення про предметність, ознаку й число»¹². Науковець виокремлює вісім розрядів: особові, зворотний, присвійні, питально-відносні, вказівні, означальні, заперечні та неозначені, цілком логічно постулюючи твердження про те, що «деякі повнозначні слова – за походженням не займенники – можуть утрачати своє основне

---

¹¹ Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови : Підручник. Мюнхен, 1951. С. 257.

¹² Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1969. С. 265–276.

лексичне значення, набувати узагальнено-вказівного чи неозначеного змісту і наближатися до займенників або й переходити в займенники (прономіналізуватися)).

У «Сучасній українській літературній мові. Морфологія» (1983) М. Леонова вказує на специфіку займенника як частини мови, що «відсилає до тих реалій, які, власне, уже названі іншими словами: іменниками, прикметниками, числівниками»¹³.

Витлумачуючи займенник як самостійну частину мову, М. Плющ диференціює займенники за значенням, морфологічними ознаками і синтаксичною функцією, виокремлюючи три групи: узагальнено-предметні (іменникові), узагальнено-якісні (прикметникові) й узагальнено-кількісні (числівникові) займенники¹⁴.

Отож у вищеназваних працях українських мовознавців, у найпомітніших граматичних студіях, а також у шкільній граматиці, представлено традиційну концепцію розуміння займенника як самостійної частини мови іменного класу.

З іншого боку, *нетрадиційний підхід*, відповідно до якого займенники не формують окремої частини мови. Це лише займенникові слова, що слугують підкласами іменника, прикметника, числівника або прислівника. Саме про займенникові слова йдеться у «Граматиці української мови» О. Без-

---

¹³ Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія : навч. посібник. К. : Вища шк., 1983. С. 144.

¹⁴ Сучасна українська літературна мова : підручник / за ред. М. Я. Плющ. К. : Вища шк., 2005. С. 205–211.

пояско, К. Городенської та В. Русанівського (1993)¹⁵; у праці І. Вихованця «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988)¹⁶, в академічній граматиці української мови «Теоретична морфологія української мови» І. Вихованця та К. Городенської (2004)¹⁷, у «Граматиці сучасної української літературної мови: Морфологія» (2017) за редакцією К. Городенської¹⁸.

Займенникові слова, на переконання дослідників, не становлять окремішнього частиномовного класу, хоч і мають певну специфіку. Семантично вони перебувають у колі категорійних значень предметності (займенникові іменники), ознаки предмета (займенникові прикметники), кількості (займенникові числівники), ознаки ознаки (займенникові прислівники)¹⁹. Уходячи в іменниковий, прикметниковий, числівниковий або прислівниковий класи, як зауважують І. Вихованець, К. Городенська, займенникові слова становлять у цих класах окремий підклас, маючи додаткові семан-

---

¹⁵ Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія : підручник. К. : Либідь, 1993. 336 с.

¹⁶ Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : монографія. К. : Наук. думка, 1988. 256 с.

¹⁷ Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академ. граматика укр. мови. / за ред. І. Вихованця. К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.

¹⁸ Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської]. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.

¹⁹ Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови : академ. граматика укр. мови. / за ред. І. Вихованця. К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. С. 184–185.

тичні (вказівна функція, опосередкований зв'язок із предметом і явищем представлення) та синтаксичні ознаки (крім внутрішньої – наявної в реченні – формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної функції, займенниковим словам притаманна зовнішня синтаксична функція – роль засобу поєднання (зв'язку) речень у тексті). Водночас займенниковим іменникам, на відміну від власне-іменників, властива граматична категорія особи. На нашу думку, займенник слугує узагальненим репрезентантом іменних частин мови (іменника, прикметника, числівника), а вналежнення до займенникових слів прислівників (на зразок *там, тоді, де, куди* та ін.) призводить до помітних хитань у традиційній системі частин мови, до порушення гармонії значень, що їх репрезентує та або та частина мови.

У контексті нетрадиційного підходу особливе витлумачення займенника репрезентовано в праці І. Кучеренка «Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія»²⁰. Свою класифікацію частин мови вчений будує за рівнями, зокрема займенник представлений на третьому рівні узагальнено-вказівної семантики, що об'єднує слова як підкласи тих або тих слів: **я, ти, він** – як підклас до іменників; **мій, такий, кожний, усякий** – прикметників; **стільки, скільки** – числівників; **тут, коли, так, куди, тоді** – прислівників.

Про займенникові слова веде мову і В. Ожоган у своїй докторській дисертації «Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови», послуговуючись термі-

---

²⁰ Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Вінниця, 2003. 464 с.

нами «прономінативні субстантиви», «прономінативні ад'єктиви», «займенникові прислівники»²¹.

Нам імпонує думка М. Жовтобрюха, який постулює твердження про те, що займенники суттєво відрізняються від іменників, прикметників, числівників та прислівників, з якими вони співвідносні. Їм властиве найзагальніше значення, вони «ніколи не виступають як назви суб'єкта, об'єкта, якості, кількості, а виконують у мові лише вказівну функцію, отже, їхнє значення узагальнено-вказівне»²².

Безперечно, традиційне та нетрадиційне витлумачення займенника допускає певну умовність. Як зауважує І. Матвіяс, за традиційного виділення займенників в окрему частину мови на основі їхньої семантики (диференційно семантичною ознакою займенників є узагальнене позначення предметів, якостей, кількості) доводиться вказувати на співвіднесеність їхніх граматичних ознак з іншими частинами мови – іменником, прикметником і числівником. Пор.: з іменником корелюють особові займенники, зворотні, питальні, відносні, заперечні, неозначені (*ми, собі, хто, ніщо, хтось*); з прикметником – присвійні, означальні, вказівні, питальні, відносні, неозначені: *який, котрий, чий, чийсь, ніякий*; з числівником: *скільки – стільки*. Коли ж займенники за морфологічними ознаками зараховують до іменників, прикметників і числівників, то постає необхідність

---

²¹ Ожоган В. М. Займенникові слова у структурі сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття д. філол. наук : 10.02.01 – українська мова. К., 1998. 45 с.

²² Жовтобрюх М. А. Займенник у системі частин мови. Мовознавство. 1994. № 6. С. 20.

вказувати на своєрідність їхньої семантики порівняно з цими частинами мови, на деяку специфіку морфологічних і синтаксичних ознак та функційно-стилістичні особливості²³.

Традиційний контекст представлений у закладах загальної середньої освіти. Діти початкових класів у 2 і 3 класах вчать добирати займенники (без уживання термінів) до іменників для правильного визначення їхнього роду та числа, і тільки в 4 класі вони дізнаються про займенник як частину мови. Програма з української мови для учнів 6 класу передбачає чітку систему складників для оптимального вивчення займенника. Зокрема:

- *знаннєвий складник* – спрямований на засвоєння нових знань про займенники, їхні розряди та парадигматичні типи;
- *діяльнісний складник* – передбачає розрізнення розрядів займенників, диференціювання їх у реченні, у тексті як окремої предикативної одиниці; правильну постановку розділових знаків;
- *ціннісний складник* – увиразнює естетику й експресивність займенників у різних стилях, зокрема у художньому, публіцистичного, епістолярному та ін.

З огляду на ґрунтовні напрацювання вітчизняних учених, на лінгвістику освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти, з методичних міркувань доцільніше розглядати займенник як частину мови в традиційному плані. На наше переконання, це правильна позиція.

---

²³ Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1969. С. 266.

2. ЗАЙМЕННИК У КОНТЕКСТІ ГЕТЕРОГЕННОГО ПІДХОДУ ВІОКРЕМЛЕННЯ ЧАСТИН МОВИ

Серед інших повнозначних частин мови займенник вирізняється своєю семантикою, загальнокатегорійною дійсничністю, формально-граматичною строкатістю, особливим синтаксисом, словотвірними ознаками, розлогим комунікативно-інтенційний потенціалом у різних дискурсивно-жанрових формах української мови.

Лексико-семантичний критерій. Семантична специфіка займенника полягає в тому, що він спрямовує думку до тих реалій, фактів, подій, ознак, кількостей, що вже названі іменниками, прикметниками, числівниками. Водночас, на думку Ю. Шевельова, особливістю займенника є ще й те, що «він набирає конкретного (предметового) значення – і кожного разу іншого – тільки в конкретних ситуаціях»²⁴.

Так, у вірші «Пісня про матір» Б. Олійника **вона** – це мама: ***Вона** посміхнулась, красива і сива, як доля, змахнула рукою – злетіли увись рушники;* у вірші «Любіть Україну» В. Сосюри **вона** – це Україна: ***Вона** у зірках і у вербах **вона**, і в кожному серці ударі;* а у вірші «Калина» Н. Красоткіної **вона** – калина: *Вже червоніти почала **калина**, **вона** вбирає сонця промінці і соком наливається невпинно...* Як бачимо, значення займенника *вона* стає зрозумілим тільки в контексті.

---

²⁴ Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови : підручник. Мюнхен, 1951. С. 257.

Займенник не має свого постійного лексичного значення (сигніфіката). Він кожного разу залежно від мовної ситуації та контексту, пристосовуючи свою граматичну форму до тих слів, замість яких його вжито, вказує на інші явища, наповнюється іншим змістом. Цілком очевидно, що в семантиці займенника експлікується особлива денотативна сутність, у ній завжди наявний елемент ситуативності. На цьому, зокрема, зосереджує свою увагу М. Плющ у статті «Референційні аспекти семантики займенників», стверджуючи, що займенникова семантика полягає у вираженні ситуаційної та контекстної функцій, що виявляється у відсиланні адресата до учасників ситуації, конкретного акту мовлення або тексту²⁵.

Отже, семантично займенники є мовними одиницями, пов'язаними з конкретною ситуацією, у якій відбувається спілкування, з текстовою комунікацією, де наявний безпосередній контекст експлікації значення того чи того займенника. Займенники не називають фактів дійсності, а лише вказують на них, а тому семантика вказівності, виразна дейктичність, узагальнене позначення предметів, їхніх якостей і властивостей, кількості – найважливіша ознака займенників, один із тих параметрів, що удоступнює розуміння займенника як частини мови.

З-поміж трьох критеріїв виокремлення частин мови для займенника суттєвим виявляється семантичний критерій. У ракурсі цього критерію найважливішими ознаками займенника є:

---

²⁵ Плющ М. Референційні аспекти семантики займенників. *Проблемні питання синтаксису*. Чернівці, 1997. С. 3–6.

1. Реалізація семантики вказівності. Займенники не називають предмет безпосередньо, а вказують на нього, тобто виконують *дейктичну* функцію²⁶. У «Морфології української мови» (2004) В. Горпинич, визначаючи займенник як самостійну частину мови, зауважує, що категорійним значенням цієї частини мови «є не номінація, а дейк西斯»²⁷. М. Леонова веде мову про особливе, специфічно «займенникове» значення – значення вказівки на предмет та його ознаки²⁸.

2. Безпосередній зв'язок з конкретним мовленнєвим актом, із ситуацією мовлення. На нашу думку, саме цей аспект розкриває широкий комунікативно-інтенційний потенціал займенників, їхню важливу роль у процесі людської комунікації. Адже займенник **я** маркує авторську інтенцію, слугує її джерелом, асоціюється з концептом ЛЮДИНА, оприявнює індивідуальність, ідентичність, самість мовної особистості: Напр.: *На світі безліч таких, як я, та я, їй-Богу, один* (В. Симоненко); *Махнуть рукою! Розіллять вино! Хай крикне хтось – хай буде завірюха, – Ах, як я хочу віднайти вікно у сірім мурі одностайних рухів* (О. Теліга).

---

²⁶ Тесленко Н. О. Статус займенникової семантики в лінгвістичній системі: еволюція поглядів. *Лінгвістичні студії* : зб.наук. праць. Вип. 15. Донецьк : ДонДУ, 2007. С. 196–204.

²⁷ Горпинич В. О. Морфологія української мови : підруч. для студ. Вищих навчальних закладів. К. : ВЦ «Академія», 2004. С. 136–137.

²⁸ Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія : навч. посібник. К. : Вища шк., 1983. С. 144–146.

Займенник *ми*, як і займенник *я*, завжди пов'язаний з основним суб'єктом комунікації, з мовцем. Його використовують для називання двох або багатьох осіб разом з тим, хто говорить; водночас це люди в певному просторі, у конкретному часовому континуумі, об'єднані спільними переконаннями, ідеями, поглядами пор.: *Ми українці! Велика родина! Мова і пісня у нас солов'їна. Квітне в садочку червона калина, Рідна земля для нас всіх Україна!* Для нас, українців ХХІ ст., які зараз так відважно і мужньо борються з російським агресором, особливо значущими і напутніми є слова В. Симоненка: *Ми – не безліч стандартних «я», а безліч всесвітів різних... І тільки тих поважають мільйони, хто поважає мільйони «я»* (В. Симоненко). *Ми* – це люди, патріоти рідної землі, об'єднані великою любов'ю до України, тому як гасло незламності звучать для нас рядки з пісні: *Всім доброго вечора! Ми з України! Ні слава, ні воля не вмерли ще, ні!* (В. Міхалевський), що стали своєрідним слоганом, таким очікуваним звертанням В. Кіма до українців у надзвичайно важкий час жорстокої російсько-української війни, бо *Ми воїни! Не ледарі. Не лежні. І наше діло праведне й святе. Бо хто за що, а ми за незалежність. Отож нам так і важко через те* (Л. Костенко).

Зрозуміло, що адресантно-адресатний континуум виформовують не тільки *я* та *ми*, а й *ти* і *ви*, що завжди пов'язані з адресатом, співрозмовником. Тільки за наявності основних суб'єктів людської інтеракції можна говорити про активну мовленнєву поведінку, про динаміку комунікатив-

ного процесу. Пригадаймо в цьому контексті емоційно-експресивну лінію апеляції до дівчини в пісні групи «KALUSH», що набула популярності після перемоги реп-гурту на Євробаченні (2022): *Ти така файна, вай-вай, Як музика грай-грай. Я розпишу трамвай Те, яка ти файна;* і поетичні рядки геніальної Ліни Костенко, вустами якої мовить кожен свідомий українець, патріот своєї держави – держави, яка зараз перебуває в пекельній борні: *І жах, і кров, і смерть, і відчай, і клекіт хижої орди, маленький сірий чоловічок Накоїв чорної біди. Це звір огидної породи, Лох-Несс холодної Неви. Куди ж ви дивитесь, народи?! Сьогодні ми, а завтра – ви* (Л. Костенко).

3. **Контекстуально зумовлений зміст.** Як відомо, контекст – це сукупність умов, словесно детермінований континуум, що забезпечує однозначне витлумачення змісту того чи того слова, правильне інтерпретування його емоційно-оцінних конотацій. Роль контексту слугує визначальним чинником для експлікації співвідношення займенника з реаліями дійсності, вираженими іншими частинами мови. Наприклад, займенник **він** позначає особу, а також предмет як назву неістоти, що легко простежується в поданому контексті: *Київський князь **Володимир Великий** – батько Ярослава Мудрого. **Він** першим розпочав карбувати власну золоту монету, використав особистий знак «тризуб», що став у ХХ столітті гербом України. **Тризуб** на синьому щиті – національний символ українців. Як офіційний герб*

держави Україна, **він** затверджений 19 лютого 1992 року (З підручника).

З опертям на ці присутні семантичні ознаки займенник як назву словесної узагальноної вказівності на предмет, ознаку чи кількість традиційно виділяють в окрему частину мови.

Формально-граматичний критерій. Наявність категорій роду, числа, відмінка займенника залежить від його співвіднесеності з іменниками, прикметниками або числівниками. Зокрема, *іменникові займенники* виражають семантику персональності та власне-предметність здебільшого в морфологічних категоріях відмінка (*я – мене, мною; ти – тебе, тобою; він – його, йому* тощо); *прикметникові займенники* реалізують узагальнену атрибутивну семантику в категоріях роду, числа та відмінка (*мій, моя, моє, мої; цей, ця, це, ці*); *числівникові займенники* увиразнюють категорію відмінка (*скільки, скількох, скількома*).

Варто зауважити, що парадигма кожного розряду займенників визначається парадигмою тих частин мови, з якими вони співвідносяться. Існує кілька парадигматичних типів. Питальні та відносні займенники мають три парадигматичних типи: один співвідносний з іменниками *хто, що*; другий – із прикметниками *який, чий, котрий*; третій – із числівником *скільки*. Вказівні, заперечні, неозначені займенники мають два зразки відмінювання: у межах вказівних один співвідноситься з прикметниками *цей, той, такий*, другий – з числівником *стільки*; серед заперечних і неозначених один співвідноситься з іменниками *ніхто, ніщо*,

дехто, децо; другий – із прикметниками *ніякий, нічий, який-небудь, якийсь*.

Особові займенники, хоч і співвідносяться тільки з іменниками, мають для кожної особи окремий парадигматичний тип. Лише присвійні, означальні та зворотний займенники мають по одному парадигматичному типу.

Граматична «займенниковість» полягає в строкатості морфологічних характеристик, в індивідуальному оформленні кожного розряду займенника, відповідно до тих частин мови, з якими він співвідноситься. Виходить, що займенники утворюють особливу систему слів-субститутивів. Утім, не завжди існує прямий зв'язок слів з дійсністю і не всі займенники слугують еквівалентами інших частин мови. Низка займенників не співвідноситься з якимись конкретними іменниками, прикметниками, числівниками, а отже, і не заміняє їх. Немає відповідників серед іменників займенникам **я, ти, себе**. Не можна назвати прикметників, аналогічних до займенників **кожний, всякий**. Відсутні числівники, які б семантично відповідали займенникам **стільки, скільки**.

Отже, до класу займенників належать слова різної природи. Це свідчить про те, що займенники, хоч і співвідносяться з іншими частинами мови, не абсолютно повторюють їх, а мають свої семантичні та формальні характеристики, відмінні від них. З огляду на це, традиційна граматика виділяє займенники в окремий клас слів. Займенники як граматичний клас слів, зокрема особових, детермінує і категорія істоти / неістоти.

Синтаксичний критерій. Займенник виконує синтаксичні функції всіх тих частин мови, з якими він співвідноситься, отож не має своєї власної синтаксичної функції. Це передовсім типові функції:

- підмета: *Рано **ми** вмєм любити, пізно любов шанувати* (М. Луків);
- присудка: *Ми з тобою просто **ти і я**. І тому для мене так трагічно те, що ти **чиясь**, а не моя* (В. Симоненко);
- означення: *Привітай же, ньенько, моя Україно, **моїх** діток нерозумних, як **свою** дитину* (Т. Шевченко);
- додатка: *Я дуже тяжко **вами** відболіла* (Л. Костенко);
- обставини: *Людині треба, щоб її робота залишалася **після неї самої** жити* (Ю. Яновський).

У словосполученні займенники можуть бути головним і залежним компонентом, напр.: *дещо для тебе, мої Чернівці*. Дослідниця Н. Дзюман за частиномовною належністю головного і залежного компонентів словосполучення із займенниковими словами поділяє на групи. У межах тих, де головний компонент виражений займенником, а залежний – іншою самостійною частиною мови, виокремлено словосполучення: займенниково-іменникові (*нам з батьком, я з братом, ніхто з людей, хтось у шапці, щось від містики, хтось із студентів, дехто з учасників*), займенниково-прикметникові (*усе знайоме, щось надзвичайне*), займенниково-числівникові (*вони всі трое, ми обоє, кожний з трьох*), займенниково-займенникові (*ми всі, хтось із них, дехто з нас, дещо для тебе*,

хто з вас, щось від нього), займенниково-прислівникові (такий зовсім, всі повністю, усі довкола, усі вкупі, хтось попереду)²⁹.

У контексті синтаксичного критерію займенник слугує засобом зв'язку (сполучним словом) предикативних одиниць у складнопідрядному реченні, що вирізняє займенник серед тих частин мови, з якими він співвідноситься, пор.: *Нещасна й неправдива та людина, **що** добровільно й легко зрікається рідної мови* (Б. Харчук); *Справжня любов народжується тільки в серці, **яке** пережило турботу про долю іншої людини* (В. Сухомлинський).

Словотвірний критерій. На думку С. Самійленка, займенники – віддавна сформований, часто вживаний і самостійний лексико-граматичний розряд слів; «замкнений, ізольований тип слів», проте така замкненість не абсолютна, оскільки «саме займенники відіграли важливу роль в історичному процесі оформлення відмінювання і імен, і дієслів», а «певні групи займенників послужили базою для утворення багатьох прислівників (*там, тут, так, куди, досі*)»³⁰. Отож зрозуміло, що займенники – це слова з непохідною основою, вони здебільшого складаються з двох морфем – з кореня і флексії.

---

²⁹ Дзюман Н. П. Семантико-синтаксична сфера займенника в сучасній українській літературній мові: автореф. дис. на здобуття канд. філол. наук : 10.02.01– українська мова. К., 2015. С. 9.

³⁰ Самійленко С. П. З історичних коментарів до української мови. Займенник. *Українська мова в школі*. 1955. № 6. С. 16.

При відмінюванні спостерігаємо явище суплетивізму, що вирізняє передусім особові займенники (*ми – нас, нами; вона – її, нею*). Лише заперечні та неозначені займенники ускладнюють основу афіксами: заперечні часткою-префіксом **ні-; ані-** (*ніхто, аніякий*); неозначені – постфіксами: **небудь, -сь** (*котра-небудь, чийсь*); частками-префіксами **будь-, де-, аби-, казна-, хтозна-** (*будь-що, дехто, абискільки, казна-чис, хтозна-який*).

У розмовному мовленні деякі займенники утворюють зменшено-пестливі форми суб'єктивної оцінки за допомогою суфіксів **-еньк-** (*всенький*), **-есеньк-** (*такесенький*), **-ісіньк-** (*самісінький*). Такі слова часто представлені в поетичному дискурсі, у дитячій комунікації, у примовлянках-колисанках. Пор.: *Одною мовою одвік всі люди плачуть. Одною мовою сміється всенький світ. Та як любов і гнів ули в спів гарячий? Лиш рідна мова дасть тобі на те одвіт* (Г. Віеру); *Стук-стук! – Хто там? – Вовчик. – А що ти хочеш? – Хочу до хати дитину колисати. – А ти який? – Та страшний, отакесенький, як вовк! – То який із тебе толк? Ось тобі на поїзд гріш – повертайся в ліс скоріш!* (І. Калинець).

Отже, у контексті гетерогенного підходу до виокремлення частин мови займенник – це самостійна частина мови, бо відповідає основним критеріям, що їх виокремив свого часу Л. Щерба.

3. РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ: СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ ПАРАМЕТРИ

Класифікація займенників вирізняється в науковому та шкільному дискурсі. Варто зауважити, що в підручниках та навчально-методичних посібниках використовують класифікацію, що її запропонувала М. Леонова в праці «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (1983)³¹. За співвіднесеністю з частинами мови українська дослідниця поділяє займенники на:

- *субстантивні*, співвідносні з іменником (особові та зворотний займенники),
- *атрибутивні*, співвідносні з прикметником (вказівні, присвійні, означальні),
- *субстантивно-атрибутивні*, частина яких співвідноситься з іменниками, а частина – з прикметниками (питально-відносні, заперечні, неозначені),
- *кількісні*, співвідносні з числівником (вказівний *стільки* і питально-відносний *скільки*).

У «Сучасній українській літературній мові» за редакцією А. Грищенка це іменникові, прикметникові та числівникові займенники³².

---

³¹ Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія : навч. посібник. К. : Вища шк., 1983. 264 с

³² Сучасна українська мова: підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. К.: Вища шк., 2002. 439 с.

У закладах загальної середньої освіти йдеться про 9 розрядів займенників. З огляду на те, що лекцію слухають студенти спеціальності 014 Середня освіта (українська мова та література) – майбутні вчителі-словесники, то логічно все ж проаналізувати розряди займенників за значенням (особові, зворотний, присвійні, питальні, відносні, вказівні, означальні, заперечні та неозначені), визначити деякі семантико-граматичні особливості цих займенників, окреслити комунікативно-прагматичні функції.

ОСОБОВІ ЗАЙМЕННИКИ. До особових займенників належать: **я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони**. Назва цих займенників впливає з їхніх граматичних особливостей, адже вони реалізують категорії суб'єктивності, персональності, увиразнюють діапазон живого / неживого, істоти / неістоти.

Займенник **я** уживають на позначення особи, яка є мовцем (**Я тут у світ прийшла і стріла сонечко, купала ноги в ранішній росі** (Н. Царук); займенник другої особи **ти** означає співрозмовника – особу, до якої звернена мова (**Ти моє чорне і біле, ти – половина і ціле, ти є мій гріх і спокуса, ти зачепив мою душу** (Zozulya)). Особові займенники вказують на особу мовця або співрозмовника в поєднанні з іншими особами (**ми, ви**): **А ми тую червону калину піднімемо, а ми нашу славу Україну гей-гей розвеселимо!** (Гімн січових стрільців), на особу, що не бере участі в мовленні, або на предмет, про який повідомляють (**він, вона, воно, вони**).

Напр.: **Небо** в сутінь буває сірим, а насправді ж **воно** – голу-бе (В. Симоненко); **Страшні слова**, коли **вони** мовчать, коли **вони** зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, бо всі слова були уже чиймись (Л. Костенко).

Усі граматичні форми особових займенників яскраво репрезентують категорію відмінка, зокрема її суплетивну парадигматику. Пор.: *я – мене, мною; він – її, нею; він – його, ним, вони – нас, їх* тощо.

Назва цього розряду дещо умовна, адже до особових належать і такі (**він, вона, воно, вони**), що можуть стосуватись не тільки осіб, а й предметів. Отож варто зазначити, що займенники першої і другої особи становлять осердя категорії персональності: вони вказують тільки на людей. Їхнє співвіднесення з іменниками неживих предметів можливе лише за умови персоніфікації.

Займенникам 3-ої особи властива **категорія числа**, зреалізована граматичними формами *він, вона, воно* в однині, формою *вони* – у множині. Треба зазначити, що форма множини може мати значення не тільки «низка однорідних **він**» чи «низка однорідних **вона** або ж **воно**», а й значення «низка **вона, воно, він**», тобто позначати не лише багато однорідних предметів, осіб, а й сукупність, велику кількість будь-яких предметів чи осіб.

Особові займенникові іменники **я – ми**, на думку багатьох дослідників, не виражають «чистого» протиставлення за числом, як *стіл – столи*. Категорія числа в **я – ми, ти – ви** не має словозмінного статусу, подібно до іменників.

У числовій парадигмі форма першої особи множини **ми** не позначає звичайної сукупності мовців (*я – ми*, як наприклад, *книга – книги*), а вказує на множину різних осіб, до складу якої входить і мовець (**я**): *я і ще одна особа, ми вдвох, я і ще кілька осіб*. Форма **ви** позначає певну множину осіб, до яких звертається мовець. Отож **я** та **ми** не утворюють опозиції «однина – множина» і належать до різних лексем. Займенниковий іменник **ми** позначає множинність осіб, до складу яких обов'язково входить мовець, пор.: *Ми мовчимо – поезія і я. Ми одна одній дивимось у вічі* (Л. Костенко).

У науковому та публіцистичному стилях **ми** може вживатися в значенні **я**. Це так зване *авторське ми*, за допомогою якого науковці передають скромність автора і зближення його з читачем (чи слухачем), напр.: *Вище ми розглядали граматичні категорії слів, тобто категорії морфологічні* (І. Кучеренко).

Займенник **ви** стосується не тільки певної множини осіб, а й до однієї особи. В такому разі ведемо мову про *пошанну множину*. У новій редакції «Українського правопису» (2019)³³ уведено правило: з великої букви пишемо займенник *Ви, Вам* і зрозуміло *Ваш* у звертанні до однієї конкретної особи в листах та офіційних документах. Варто додати – і в інтернет-комунікації, що має надзвичайно важливе значення в реаліях сьогодення (коронавірусна хвороба, російсько-українська війна, онлайн-навчання тощо). Пор.: Офіційний лист Президента України – Петра Поро-

---

³³ Український правопис. К. : Наукова думка, 2019. С. 89.

шенка. *Звертаюся до Вашої Всесвятості – Вселенського Патріарха і лідера православного світу. Як Глава держави Україна, який представляє її громадян, в тому числі і тих, які належать до української православної спільноти, які завдяки Хрещенню, отриманому від Константинопольської Матері-Церкви 1030 років тому, сповідують православну християнську віру – прошу Вас надати Томос про автокефалію Православній Церкві в Україні. Цей довгоочікуваний документ стане не лише торжеством Православ'я, але й актом глибокої історичної справедливості.*

Пошання множина виразно представлена в епістолярному дискурсі відомих людей, пор.: *Велике спасибі Вам за Ваші привіти, а Вам, мамо, за Ваші щедрі материнські молитви, дорожче від яких для мене сьогодні немає нічого на світі. І не гнівайтесь, прошу Вас, на мене, що так довго не писав* (3 листа Олександра Довженка до матері).

Використання особових займенників актуалізує присутню проблему у сфері соціолінгвістики, що тісно пов'язана з мовленнєвим етикетом, зокрема із засобами зверненого мовлення, так званого тикання / викання. У цьому контексті постає інша проблема: як традиційно звертались українці до рідних – на «*ти*» чи на «*ви*»? Яка форма є давнішою, адже в сучасному українському мовленні обидві вважають нормативними?³⁴. Хоч звертання на «*ви*» до рідних – одна з питомих ознак мовного етикету українців, усе ж давнішою є

---

³⁴ Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. К.: Рідна мова, 1998. С. 37–38.

форма на «*ти*», що засвідчують найдавніші пласти української етнокультури: паремії (*Дякую тобі, мамо, за твою науку, колисала ти мене, колиши й онуку*), пісні, пор.:

Де б я не ходила, де б я не була,

Всюди тобі, мамо, дякувала.

Дякую тобі, мамо, що будила мене рано,

Більше не будеш, не будеш.

Де б я не ходила, де б я не була,

Щиро тобі, тату, дякувала.

Дякую тобі, тату, за твою веселу хату,

Більш не буду, не буду.

Прикметно те, що в молитвах до Господа, до Пресвятої Богородиці звертаємось на «*ти*» (*Отче наш, що Ти є на небесах. Нехай святиться ім'я Твоє; Богородице Діво, радуйся! Благословенна Ти між жінками*), демонструючи найвищу чуттєвість і любов, найбільшу прихильність. Очевидно, що звертання до батьків на *ти* чи *ви* передає нашу велику любов до них, глибоку вдячність і повагу. Зауважмо й те, що займенник *ти* як вияв підкресленої гречності завжди писали з великої літери, зокрема в текстах конфесійних, епістолярних, ділових.

З мовленнєвим етикетом, з ритуалами ввічливості, з гендерними параметрами людської комунікації пов'язані компліментарні висловлення, що вербалізують прагнення мовця висловити свою позитивну оцінку щодо тих чи тих умінь, знань, рис характеру співрозмовника, вивищити у ввічливій, гречній, поштивій формі жіночу вроду і красу.

Напр.: – *Бо ти така, як із колядки вийшла – із Богом за один стіл можеш сісти* (М. Стельмах); – *Перед чарами такої дівчини, як ви, всі молодці поклони клали б, подібно як перед чудотворною іконою* (С. Воробкевич).

Особові займенники партикулюються, указуючи на невимушеність та природність спілкування (*І що воно за мода пішла?* (О. Корнійчук); *Ну, де його оце шукать?* (О. Сизоненко), виражаючи невдоволення та прокльони в традиційних народно-розмовних усталених сполученнях, вигуківих фразеологізмах (*Хай йому біс з такими заробітками!* (С. Васильченко); *А побий же його лиха година!* (П. Козланюк); – *А біс його знає як!* (Н. Рибак); – *Хто його знає, що воно за птиця* (Г. Тютюнник).

Як бачимо, особові займенники за своїми семантико-граматичними та комунікативно-прагматичними параметрами оприявнюють різні дискурсивні практики мовця, засвідчують безпосередній зв'язок з граматичним рівнем української мови, водночас з проблематикою в царині соціолінгвістики, гендерної та комунікативної лінгвістики.

ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИК. Своєрідною особливістю зворотного займенника *себе* (*собі, собою, на собі*) є те, що він не має форми називного відмінка, завжди вказує на суб'єкта дії (стану), виражаючи відношення кожної з трьох осіб до самої себе. Напр.:

*Спитай себе, допоки днина
До тебе світло підійма,*

Чи скаже і тобі людина,

Що був ти поруч недарма? (В. Вознюк).

Зворотному займеннику не властива ні категорія роду, ні категорія числа, проте він може синтаксично пов'язуватись із суб'єктами всіх трьох осіб будь-якого роду і числа: **я (ти, він) не впізнав себе; ми (ви, вони) не впізнали себе; вона не впізнала себе.**

Основна синтаксична функція зворотного займенника – роль додатка, що вказує на особу, іноді на предмет, напр.: *Ти сам себе таким зроби, щоб інших ти навчати міг, Сам над собою запануй, то запануєш над людьми* (І. Франко); *Вербовий частокіл пустив од себе широке гілля...* (І. Нечуй-Левицький).

Синтаксична функція обставини – типова в контексті фразеологізації. Особливо виразне обставинне значення виражають сталі сполучення **сам собою, сам по собі**, що вказують на мимовільність перебігу дії, напр.: **Сам по собі виник у нас бойовий стрій** (Ю. Збанацький); **про себе** – зі значенням «непомітно для інших», «тихо»: *Граф закивав головою і потупцяв із своєю свічкою вниз, щось мимрячи про себе* (О. Гончар); **не при собі, вийти з себе** – для вираження особливого психічного чи фізичного стану: *А той бідолаха зовсім сторопів від такого доброго дива і додому прийшов сам не при собі* (Марко Вовчок).

Значимо й те, що в уснорозмовній комунікації мовці використовують конструкцію **не по собі**, яку все ж таки треба замінити на стилістично кращий варіант: ніяково:

Йому стало не по собі // Йому стало ніяково; вийти з себе на стилістично вправніше *втратити терпець* (роздратоватися).

Зворотний займенник у формі давального відмінка може втрачати займенникове значення і вживатися в ролі частки, яка вказує на те, що дія, виражена дієсловом-присудком, минає спокійно, безперешкодно, будучи звичайною для її носія, напр.: *А дід лежав собі мовчки* (Панас Мирний); *А журавлі летять собі на той бік ключами* (Т. Шевченко).

Частку *собі* використовують для створення оповідної манери, увиразнення казкового дискурсу: *Був собі батько та мати, та був у них син; Був собі дід та баба, а в них курочка ряба* (3 казок).

ВКАЗІВНІ ЗАЙМЕННИКИ. Сюди належать займенники, що співвідносяться з прикметниками і змінюються за родами, числами, відмінками: *цей, ця, оце, ці, той, та, те, ті, такий, така, таке, такі* та ін. У художній літературі XIX – початку XX ст. поширені архаїчні займенникові форми *сей (ся, се), сякий-такий*: *На сяку-таку віщу годину грошенята знайдуться* (Остап Вишня).

Вказівні займенники *цей, той* уживають для виділення окремих предметів, істот чи явищ з низки інших, однорідних з ними. У семантиці займенників *цей (оцей)* і *той (отой)* є певна відмінність. Займенник *цей (оцей)* використовують тоді, коли йдеться про те, що перебуває в безпосередній

просторовій або часовій близькості до мовця. Займенник **той** уживають для позначення чогось дальшого, наступного. Пор.: *І щось в мені таке болить, що **це** і є, напевно, Україна* (Л. Костенко); *За **той** рідний прапор, синій золотець, Батько їй загинув, січовий стрілець. За **те** сонце й небо, за **той** рідний стяг Два сини-повстанці полягли в боях* (Д. Павличко).

Займенник **такий** позначає певну якість предмета і пов'язує її з якістю, згаданою в попередньому контексті. Напр.:

І тільки злість буває геніальна.

Господь, спаси мене від доброти!

Така тепер на світі коновальня,

Що треба мати нерви, як дроти! (Л. Костенко)

У реченні вказівні займенники виконують функцію означення (*Спини мене, отямся і отям, **така** любов буває раз в ніколи* (Л. Костенко); підмета *Але правди в брехні не розмішуй, не ганьби все підряд без пуття, бо на світі **той** наймудріший, **хто** найдужче любить життя* (В. Симоненко).

Вказівні займенники легко входять у граматичний простір складнопідрядного речення, слугуючи членом співвідносної пари: ***Хто** думає про науку, **той** любить її, а **хто** її любить, **той** ніколи не перестав вчитися, хоча б зовні він і здавався бездіяльним* (Г. Сковорода); *Безсмертні всі: цей виховав дитину, Той пісню написав, хоч і єдину. А **той, що** не зумів цього зробити, коло дороги посадив калину* (Д. Павличко);

До розряду вказівних займенників належить *стільки* – займенник, що реалізує вказівку на кількість, на її неозначено-кількісний вияв, пор.: *Так мені жалко моїх колишніх*

ранків, вони мали для мене **стільки** привабливостей, **стільки** поезії (М. Коцюбинський).

Суб'єктивну модальність відображають здрібніло-пестливі форми вказівних займенників. З-поміж них активно поєднуються з емоційно забарвленими суфіксами лише **такий, отакий** і **стільки**. Демінутивні форми цих займенників створюються за допомогою суфіксів **-еньк(ий)-, -есеньк(ий)-, -ісічк(ий)-, -уньк(ий)-, -усеньк(кий)-**: **отакесенький, такісічкий, отакунький, отакусенький, стілечки, тілечки**. Релевантне використання таких займенникових слів – усно-розмовний, поетичний, дитячий дискурс.

ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ. Їх небагато в сучасній українській літературній мові. Це група прикметникових займенників, що змінюються за родами, числами, відмінками: *мій, моя, моє, мої; твій, твоя, твоє, твої; свій, своя, своє, свої; наш, наша, наше, наші; ваш, ваша, ваше, ваші; їхній, їхня, їхнє, їхні*. Об'єднуються ці займенники в одну групу за їхнім значенням, що усвідомлюється як вказівка на належність предмета особі. Так, займенники **мій, наш** вказують на належність предмета першій особі однини чи множини, займенники **твій, ваш** – другій, займенник **свій** – будь-якій особі чи предметові. Напр.:

*О мій невільний
Звільнений народ,
Йдеш на розп'яття...
І я з тобою*

Крізь різку ясу

І твій, і свій –

Оба хрести несучи (Т. Севернюк).

Потужну експресивність реалізують присвійні займенники в пареміях, що слугують невичерпним джерелом життєвої мудрості та досвіду. Напр.: *Всяка травинка на своєму корені росте; Син мій, а розум у нього свій; Добра каша, та не наша; Не замітай чужої хати, дивися, чи твоя заметена; Не тішся з чужої біди, бо вона нині його, завтра її, а тоді твоя буде; Краще своя хата, ніж чужа палата.*

В умовах жорстокої російсько-української війни трансформувалося прислів'я *Моя хата скраю – нічого не знаю*, що, як відомо, означає небажання втручатись у якусь справу, байдуже реагувати на суспільні проблеми, спокійно жити, не переймаючись чужими клопотами. Нова паремія *Моя хата скрізь, моя хата всюди, так було, є і так буде!* передає вболівання кожного з нас за долю всієї країни.

Для вираження належності третій особі вживають форми родового відмінка анафоричних займенників *він – його, вона – її, вони – їх, їхній*, що засвідчує тісний зв'язок між групою особових і присвійних займенників. Пор.:

Помирає скрипаль, а до рук його тулиться скрипка,

Дотикається рук, та німіють скорботно вони (В. Вознюк);

Я кохаю Україну, омиту прозорим дощем, її грози весінні, листопади осінні (Л. Забашта);

Нам невідомі всіх їх імена, Хто їх чекає, хто за ними

плаче, Де їхній дім, як їм болять війна, Яке в них серце – щире чи терпляче (В. Невідомська).

Зверніть увагу на культуру мовлення! Як ми говоримо: *їхній* чи *їх*? Треба знати, що «їхній» – це присвійний займенник (відповідає на питання «чий?»), а «їх» – це форма родового й знахідного відмінка від особового займенника «вони» (відповідає на питання «кого?», «чого?», «що?»), пор: *Їх* поягло в бою чимало; *Їхня* кров ще гаряча на ранах, *їхні* рани горять ще в огні (Олександр Олесь). Однак неправильно використано займенник *їх* у реченні: *Глава Мін'юсту на вулиці спілкувався з громадянами і відповідав на їх запитання*.

У своїх мовознавчих етюдах «Розмовляймо українською» І. Вихованець зазначає: «Часто сперечаються, яка з цих форм (*їхній* чи *їх*) відповідає літературним нормам, а яка – не відповідає. Тут натрапляємо на граматичне явище, коли обидві форми не перебувають поза нормами сучасної української літературної мови. Проте... Проте... Постає інше питання: якій формі віддати перевагу»³⁵. На думку вітчизняного науковця, для присвійного займенника *їх* у значенні «який належить їм, належний їм» характерна формальна співвідносність (омонімічність) із родовим і знахідними відмінком особового займенника *вони*. Це означає, що присвійному займенникові *їх* притаманний неповний ступінь формальної граматизації значення присвійності, тобто присвійність у нього виражена не морфологічним способом, а

³⁵ Вихованець І. Р. Розмовляймо українською. С. 73.

синтаксичною позицією – залежністю від іменника (*Мільйони людей пройшли перед його очима... Їх смерть не може забутись ось так, як минулорічний сніг* (У. Самчук). Водночас семантика присвійності *їхній* передана не лише синтаксичною залежністю від іменника, а й морфологічно – суфіксом *-н-* і закінченням *-ій, -ого, -ому* (*У їхній стороні й зимою сонце* (Леся Українка). Отож для увиразнення семантики посесивності потрібно віддати перевагу присвійному займеннику *їхній*, а не *їх*. Пам'ятаймо про це!³⁶

Характерна для присвійних займенників морфологічна співвідносність з прикметниками (наявність категорій роду, числа і відмінка) узагальнює твердження про те, що вони, як і прикметники, за винятком субстантивації, у реченні виконують синтаксичну функцію означення. Напр.:

*Ти знаєш, що ти – людина,
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоє – єдина,
Мука твоя – єдина,
Очі твої – одні* (В. Симоненко).

ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ. За своїм значенням і граматичними ознаками ці займенники співвідносні з прикметниками. Вони змінюються за родами, числами, відмінками (*сам, самий, увесь, вся, все, всі; всякий, всякі; кожний, кожна, кожне; інший, інші* та ін.), підкреслюють самостійну роль особи або предмета; указують на узагальнену ознаку,

---

³⁶ Там само. С. 74.

на повне охоплення осіб і предметів з відтінком сукупності та сумісності, виділення предмета із сукупності однорідних предметів.

Три означальні займенники в називному відмінку однини мають членну та нечленну форми однієї і тієї ж займенникової основи: **самий – сам, кожний – кожен, усякий (всякий) – усяк (всяк)**, пор.: *Не копай іншому ями, бо сам упадеш; Всякій матері свої діти милі; Всяк правду знає, та не всяк про неї дбає* (Прислів'я).

Основний зміст займенника **сам, сама, саме, самі** – виділення, увиразнення самотійної ролі особи або предмета в чому-небудь, позначення відокремлення особи або предмета від інших осіб або предметів, підкреслення вагомості особи або предмета. Напр.: *Мої любі, до мене ходіть! Я сама. Поговоримо думами тихо* (Леся Українка); *Ми маємо право померти самі, І хочеш – не хочеш – колись повмираєм* (В. Симоненко).

Членну форму **самий, сама, саме** уживають для вираження тотожності предметів, ознак; для конкретизації, видокремлення особи, предмета, місце, часу (**він самий, та сама, те саме**), на просторову або часову межу (**до самого моря, із самого ранку**). У сполученні з дієсловом та прислівником займенники цього плану набувають прислівникового значення (*якраз, точно*): **саме приїхали, саме перед обідом**.

Займенник **усе (все), весь (увесь, ввесь)** означає щось як ціле, неподільне, своїм змістом в однині встановлює стосунк частини предмета або явища до його цілості, у множині –

стосунок предмета або особи до сукупності однорідних предметів чи осіб, цілковите охоплення окремих однорідних предметів, осіб тощо³⁷: *Буває, часом спінну від краси. Спинюсь, не тямлю, що воно за диво, - оці степи, це небо, ці ліси, усе так гарно, чисто, незрадливо, усе, як є, дорога, явори, усе моє, все зветься – Україна* (Л. Костенко); *Увесь цей світ до твоїх ніг! Увесь цей світ не вартий сліз твоїх!* (БЕЗ ОБМЕЖЕНЬ); *Брехнею ввесь світ перейдеши, але назад не вернешся* (Прислів'я).

Означальні займенники *увесь, весь, все, всі* слугують узагальнювальними словами при однорідних членах речення, напр.: *Усе в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі* (Б. Олійник); *Луки, гори, пашині, сади – усе зелене і пришишкле* (О. Гончар); *Ранок починався тихий та лагідний, все наокил: і трави, і дерева, і куці – наче замерло* (Ю. Смолич). Наведені речення дають змогу згадати особливості пунктуації в простих реченнях, ускладнених однорідними членами з узагальнювальними словами.

Означальні займенники *всякий* і *кожний* своїм значенням дуже близькі. Вони позначають сукупність узятих порізно одиниць. Роздільність більшою мірою представлена в займеннику *кожний*, сукупність – у займеннику *всякий*: *Кожна людина – коваль свого щастя; Кожна корова своє теля лиже; Кожен край має свій звичай; Всяка пташка своє гніздо знає; Як бідний плаче, ніхто не бачить, а багатий скривиться – усяк дивиться* (Прислів'я).

---

³⁷ Руденко О. Е. Займенник *весь* (увесь): семантика, грамати́ка, особливості функціонування. *Актуальні проблеми слов'янської філології*: зб. наук. статей. Бердянськ : БДПУ, 2011. Вип. XXIV. Ч. 2. С. 483–491.

Займенник **кожний** (*кожен*) у функції означення до іменника виражає певний відрізок часу (рік, місяць, день), пор.: *Я заздрю вам, тривожні дерева із добрими дитячими очима! Ви **кожен рік** оновлюєтесь: я ж до цього тільки прагну* (В. Стус); входить до складу синтаксично неподільного підмета-словосполучення зі значенням вибіркової, напр.: ***Кожен з хлопців** почував себе так, ніби до нього повернувся рідний батько* (М. Стельмах).

Займенник **інший** (*інша, інше, інші*) вказує на відокремлення, відмежування особи чи предмета від подібних до нього осіб чи предметів; на відмінність предмета від предметів, що перебувають в одній сукупності, напр.: *Не роби **іншого** му того, що було б неприємним тобі; Навчай **інших** – і сам навчишся* (Прислів'я).

ПИТАЛЬНІ ТА ВІДНОСНІ ЗАЙМЕННИКИ. Це займенники, що становлять групи іменникового (**хто, що**), прикметникового (**який, котрий, чий**) та числівникового типу (**скільки**). Питальні та відносні займенники **хто, що** своїм значенням стосуються осіб або предметів, змінюються тільки за відмінками; займенники **який, котрий, чий** виражають якісний зміст, утворюють родові та часові форми (*який, яка, яке, які; котрий, котра, котре, котрі; чий, чия, чие, чий*).

Одні і ті ж займенникові слова, що належать до розряду питальних і відносних займенників, або виражають запитання про предмети, якості, належність, кількість, або вказують на зв'язок головної частини із залежною в

складнопідрядному реченні. Пор.: – **Що** тобі купити?; *Ми працюю любимо, що в творчість перейшла* (М. Рильський). У першому реченні це питальний займенник, у другому – відносний.

Широкий комунікативно-інтенційний потенціал мають питальні займенники (**хто, що, який, котрий, чий, скільки**), адже вони вербалізують інтенцію запиту – прагнення мовця з'ясувати нову інформацію про особу, предмет, ознаку, кількість, виконуючи роль питальних компонентів – маркерів питальності³⁸, пор.: – **Хто** се стоїть он тамечки? (Марко Вовчок); – **А ким** він буде, коли скінчить школу? (Ірина Вільде); – **А в чому** ж Тетяна житиме, коли ти пів хати повалиши? (Є. Гуцало); – **А якого** б ви собі зятя бажали? (Марко Вовчок); – **Скільки** років ти вчився? (О. Гончар). Займенникові запитання вимагають такої відповіді, яка розширює знання того, хто запитує, тобто питальні компоненти чітко маркують конкретний запит мовця.

Займенник **котрий** відрізняється від займенника **який** тим, що вимагає визначення порядку і передбачає відповідь у формі числівника, тоді як займенник **який** виражає запитання про якість загалом: – **Який** фасон хочеш? (Є. Гуцало); *От скоро обід буде... Котра година? – Одинадцята...* (М. Коцюбинський).

Займенники **чий** (**чия, чие, чий**) виражають запит про належність предмета. Дехто з мовознавців вважає за доціль-

---

³⁸ Шабат-Савка С. Т. Українськомовний питальний дискурс : монографія. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федькоивча, 2019. С. 55–68.

не зарахувати їх до розряду присвійних займенників. Пор.: – *Мамо! Чия то дівчина приходила до нас вчора позичати вогню?* (І. Нечуй-Левицький).

Відносні (**хто, що, який, котрий, чий**) сполучають анафоричну функцію (відсилають до попереднього слова в тексті) з функцією сполучного слова в підрядному реченні (указують на залежність підрядного речення від головного)³⁹. Пор.: *Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка); *Все, що здобує кров'ю й потом, у нашій славі ожило* (А. Малишко); *Які мама й татко, таке й дитячко* (Прислів'я); *Чиє весілля, того й музика* (Народна творчість); *Мар'ян не стільки почув, скільки догадався, про що говорить Плачинда* (М. Стельмах).

ЗАПЕРЕЧНІ ЗАЙМЕННИКИ. Заперечні займенники, утворені від питально-відносних займенників за допомогою частки **ні, ані**, виражають заперечення лексичного змісту, який реалізують відповідні питально-відносні займенники (**ніхто, ніщо, ніякий, ніяка, ніякі, нікотрий, анічий, нічия, аніскільки** та ін.), указуючи на відсутність предмета, ознаки, кількості. На думку М. Баган, авторки монографії «Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви», заперечні займенники вказують на відсутність ймовірного суб'єкта (ніхто), предмета (ніщо)

---

³⁹ Ломакович С. В. Займенниково-співвідносні речення в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття д. філол. наук : 10.02.01–українська мова. К., 1993. 52 с.

чи ймовірної ознаки⁴⁰, пор.: *Нехай ніхто не половинить, твоїх земель не розтина, бо ти єдина, Україно, бо ти на всіх у нас одна* (Д. Чередниченко); *Нічого вічного в житті немає, на все свій час – вродилось і відійшло* (Н. Красоткіна); *Мене несе течія. Я нічия* (І. Білик).

У реченні заперечні займенники вимагають заперечної форми присудка. У такому разі фіксуємо синтаксичну модель подвійного заперечення: *Я не міг не прийти; Ніхто не зможе розлучити нас!*

Деякі письменники (Г. Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, Панас Мирний) уживали заперечний займенник *жоден* у значенні «кожний», як це характерно для говірок Слобожанщини. У сучасній літературній мові займенники *жодний (жоден), жодна, жодне, жодні* використовують тільки в заперечному значенні: *І миті жодної не можна повернути, щоб заново, по-іншому, прожити* (В. Симоненко).

Заперечний займенник *ніхто* з іменником або займенником у родовому відмінку можуть утворювати синтаксично неподільний підмет-словосполучення з вибірковим значенням: *Ніхто з них не хитнувся, не відступив* (М. Бажан); *І ніхто з них не радів, не співав* (П. Тичина).

Відомий український мовознавець О. Синявський у своїй праці «Норми української літературної мови» (1931)⁴¹

---

⁴⁰ Бажан М. Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви : монографія. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 376 с.

⁴¹ Синявський О. Н. Норми української літературної мови. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. С. 73. Репринт з видання 1931 р. (Серія «Українська граматика класика»)

визначає займенник як окрему частину мови і звертає увагу на заперечні займенники. Мовознавець намагається встановити системні наголосові парадигми займенників, однак відзначає складність і «непередбачуваність» окремих слів, зауважуючи, що заперечні займенники бувають у двох поста-
тах щодо наголосу і відповідно до цього і в «двох значіннях»: *нікого і нікого, нікому й нікому, ні на кого і ні на кого, ніким і ніким, ні на кому і ні на кому; нічого і нічого, нічому і нічому, нічим і нічим*. О. Синявський зазначає, що форми правих стовпців мають загальніше і ширше значення, форми лівих (з наголосом на ні) конкретніше. Пор.: *нікому (нема кому) сказати і нікому (жодній людині) не сказав; нічого (нема чого) сказати і нічого (жодного слова) не сказав*.

НЕОЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕННИКИ. Ці займенники (*дехто, дещо, деякий, хтось, щось, хто-небудь, що-небудь, який-небудь, будь-хто, будь-що, будь-який, абиякий, абихто, казна-хто, хтозна-що* і под.) виражають незрозуміле, невідоме, точно не визначене загальне уявлення про предмет, істоту, якість, властивість, належність, порядкове місце якогось предмета в низці інших тощо⁴². Напр.: *Без будь-кого з нас Батьківщина може обійтися, але будь-хто без Батьківщини – ніщо* (В. Сухомлинський); *Десять років в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав таланти до віршів не позичений, а власний* (Леся Українка).

---

⁴² Дудко І. В. Займенникове вираження категорії означеності-неозначеності в українській мові : монографія. К. : Довіра, 2011. 232 с.

Утворені від питально-відносних займенників за допомогою часток, вони можуть виконувати різні синтаксичні функції (підмета й присудка, поширювачів об'єктного, означального та обставинного типу), реалізувати граматичні категорії роду (*будь-який, будь-яка, будь-яке; абикотрий, абикотра, абикотре*); числа (*чий-небудь – чий-небудь; деякий – деякі*); відмінка (*абихто, абикого, абикому, абиким; що-небудь, чого-небудь, чим-небудь*).

Безсумнівно, аналізуючи неозначені займенники, треба звернути увагу на деякі правила орфографії, зокрема: неозначені займенники з частками *де-, аби-, -сь* – пишуться разом (*дехто, абихто, котрийсь, щось* та ін.); з частками *хтозна-, бозна-, будь-, -небудь* – з дефісом (*будь-який, чий-небудь, казна-який, хтозна-скільки; бозна-котрий*); коли між часткою та займенником з'являється прийменник, то всі три слова пишемо окремо (*аби з ким, аби до кого, хтозна про що*). Пор.: *Десь за дивним лісом дехто проживає. Кожний вечір дещо він кудись ховає* (А. Валевський); *Хіба ж кого-небудь ми опечалимо?* (Л. Костенко); *Буває часто: людина знає бозна-скільки, але розмовляти з нею вкрай нудно, бо вона нічого не тямить розповісти цікаво* (В. Стус).

Важливою синтаксичною особливістю деяких неозначених займенників (зокрема *щось* або *хтось*) з узгоджуваним словом утворювати семантично неподільний підмет-словосполучення. Напр.: *Щось різнобарвне, різномовне, розкошлане, галасливе постало перед очима Богдана* (О. Іваненко); *Щось недосяжне і втрачене війнуло над Яринкою* (М. Стельмах).

Отже, кожен розряд займенників вирізняється своїми лексико-граматичними особливостями, широким комунікативно-прагматичним потенціалом, що забезпечує належне окремішне місце займенника в частиномовному континуумі української мови.

4. ФУНКЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЗАЙМЕННИКА В ТЕКСТІ

У тексті займенник репрезентує свій розлогий функційний потенціал. Насамперед це **текстотвірна функція**: займенник слугує важливим засобом зв'язку предикативних частин у складнопідрядному реченні, на рівні складного синтаксичного цілого, абзацу. Отож міжфразовий зв'язок реалізують:

а) з одного боку, відносні займенники, виконуючи функцію сполучного слова, напр.: *Твоя Батьківщина, твоїй народ – це тисячолітнє дерево, **що** пустило коріння в глибину віків і гордо розкинуло віти над землею. Будь на цьому дереві не сухим сучком, а міцною гілкою, **що** зеленіє, цвіте і плодоносить, залиш по собі добрий слід на землі* (В. Сухомлинський);

б) з іншого боку, більшість займенників слугує словами-скріпами – маркерами зв'язності та цілісності тексту: *У **нього** очі наче волошки в житі. А над **ними** з-під дрального картузика волосся – білявими житніми колосками. Це – Пилипко. А ще сорочечка, штанці **на ньому** із семірки, полатані-полатані. Бо бідняки. І хата ген за тином розваленим **така** ж полатана і вбога. А за **нею** до левади – клаптик городу – курці ступити ніде* (А. Головка).

Як бачимо, за допомогою займенника створюється своєрідний семантичний ланцюжок, що формує семантичну і граматичну зв'язність тексту. Послідовне лінійне розгортання і текстову зв'язність уможливлює займенник. «Без антецедентно-субститутної структури із займенником у позиції

субституту важко уявити будь-який текст. Кореферентність займенників та їх антецедентів забезпечує семантичну зв'язність кожному тексту». Такі структури слугують найпоширенішим засобом реалізації текстової категорії зв'язності⁴³.

Щоб значення займенників були зрозумілими, їх треба правильно використовувати.

1. Займенник у реченні повинен вказувати на рід і число того слова, замість якого цей займенник вжито. *Поле* (с.р., одн.) *сховало стежки і дороги. Воно* (с.р., одн.) *лише котить та й котить зелені хвилі* (мн.) *і хлюпає ними* (мн.) *аж в край неба* (М. Коцюбинський).

2. Не можна допускати, щоб займенник у реченні співвідносився водночас із різними словами. У побудові речення, абзацу, тексту варто постійно перевіряти зв'язок наступної думки з попередньою і звертати увагу на вживання займенників, оскільки часто саме їх уживають неправильно. Помилка вживання полягає в тому, що з тексту не зрозуміло, якого слова стосується займенник, а це спотворює зміст, вносить у нього двозначність. Наприклад, невдало побудовано таке речення: *І пісню сонце віта тракторист, що рідною лине землю*. Не зрозуміло, хто лине: пісня, сонце чи тракторист.

Омонімія займенника постає тоді, коли його співвіднесення з іншими словами стають нечіткими, коли займенник може пов'язуватись не з одним, а з кількома іменами. Подвійне значення займенників трапляється досить часто,

---

⁴³ Матвійчук Т. П. Займенникова реалізація текстових категорій: автореф. дис. на здобуття канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова. К., 2010. 23 с.

воно порушує ясність думки, виразність слова, заважає спілкуванню і межує з лінгвістичною помилкою. Добре продумане вживання займенників знімає омонімію, усуває двозначність тексту.

Для кращого засвоєння теоретичного матеріалу про займенник, про систему їхніх граматичних категорій, граматичних значень і форм можна скористатися навчально-методичним посібником С. Шабат-Савки та А. Агафонові «Морфологія: іменні частини мови» (2018)⁴⁴.

Важливого значення набуває вивчення займенників у чужомовних аудиторіях, у яких навчаються іноземці, що прагнуть досконало оволодіти українською мовою⁴⁵.

Займенники виконують **функцію експресивізації висловлення**. Нанизування займенників виявляє інтенцію естетичності – прагнення автора передати образно-змістовий ефект комунікації. З-поміж стилістичних фігур вирізняється **повтор**, що передає особистісні переживання та почуття мовця, створює емоційність художнього та публіцистичного тексту. Напр.:

І як тепер тебе забути?

Душа до краю добрела.

Такої дивної отрути

---

⁴⁴ Шабат-Савка С. Т., Агафова А. М. Морфологія: іменні частини мови: навчально-методичний посібник. Чернівці: Чернівецьк. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2018. С. 168–222.

⁴⁵ Козак О. Займенники української мови як навчальний матеріал у чужомовній аудиторії. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. Вип. 3. Львів, 2008. С. 269–272.

*Я ще ніколи не пила.
Такої чистої печалі,
Такої спраглої жаги.
Такого зойку у мовчанні,
Такого слова навкруги.
Такої зоряної тиші,
Такого безміру в добі...
Це, може, навіть і не вірші,
А квіти кинути тобі (Л. Костенко).*

Займенники створюють експресивність тексту, посилюючи чуттєвість автора, його думки та прагнення. Митець як адресант текстової комунікації передає свою думку, актуалізуючи увагу адресата, виховуючи його почуття, вияскравлюючи високу любов до України. Напр.: *Слово – не значок, не символ – вогонь, а перефразовуючи вже відоме: сорочка духу народу. **Вона**, досконало-вишукана й коштовно-прекрасна, невтомно шита з покоління в покоління і турботливо передавана з роду в рід для найвищого, повного довершення, що йому не буде кінця. **Вона** вся з гомону полів, лісів і морів отчої землі, мережана сходом і заходом сонця, гаптована сяйвом місяця зірок і переткана калиною, барвінком і вишневим цвітом (Б. Харчук).*

Варто зауважити, що займенники беруть участь у творенні **плеоназму**. Надмірне використання займенникових слів надає мовленню високої емоційності, сприяє увиразненню змісту та почуттів. Пор.: ***Ми** не глухі, але недочуємо. Недочуємо мелодії нашої мови. **Ми** не сліпі, але недобачаємо.*

Недобачаємо краси нашої мови. Ми не німкуваті. Але те, що ми промовляємо, таке неокочирне, незграбне й чужинецьке, що його аж ніяк не можна назвати українською мовою. Радше сказати, що це українсько-російський мішанець (Д. Бутенко).

Експресивність, найвищий вияв мовної експресії створює нанизування питальних займенників у публіцистичному дискурсі: **В ім'я чого це робилося? Кого ми хотіли ошукати? Кому потрібно було в зараженому радіацією Чорнобилі влаштовувати «показушні» весілля, фальшиві гуляння, паради?** (О. Гончар).

Питальні займенникові компоненти вияскравлюють діалогійність народної пісні, відображають її глибинну чуттєвість та зворушливий ліризм, пор.: – **Який тобі, дівчинонько, вінець купувати?** («Стоїть хрестик на дзвіниці»); – **Ой чия то крайня хатка, що я її не знаю? Ой чия ж то дівчиночка, що я її кохаю?** («Ой чия то крайня хатка»); **Зозуле, зозуле, голубонько, скажи мені, зозуленько, скільки років я буду жити?** («Зозуле, зозуле, голубонько»).

Саме в тексті виразними стають переходи одних частин мови в інші. Цей морфолого-синтаксичний спосіб словотвору характерний і для займенників. Так, з одного боку, фіксуємо явища, коли займенники переходять в інші частини мови (іменники, частки, прислівники). Це зокрема:

- **субстантиваци́я**: перехід в іменники особового займенника **моя** (у значенні «дружина», «кохана»), **мій** («чоловік», «наречений»), **наш, наша, наші** (зі значенням людей, близьких за соціальним становищем та переконаннями);

- **партикуляція**: перехід у частку зворотного займенника *собі* (*Жив собі дід і баба*); особового займенника *воно* (*Що ж воно тепер буде?*);
- **адвербіалізація**: перехід у прислівники означального займенника *все*, який набуває обставинного значення «постійно, завжди, скрізь, усюди». Особливо виразно ця семантика представлена в патріотичному гаслі «**ВСЕ БУДЕ УКРАЇНА!**», що набуло поширення в умовах повномасштабного нападу Росії на Україну як слоган сильного і незламного українського народу.

З іншого боку, деякі іменники, прикметники, числівники можуть втрачати своє лексичне значення і набувати узагальнено-вказівного значення, тобто переходити в займенники. Цей процес у практиці мовознавчих студій називають **прономіналізацією**⁴⁶. Зокрема, іменники *чоловік*, *хлопець*, *парубок*, *жінка*, *дівчина*, *людина*, *річ* можуть набувати вказівного значення, напр.: *Коваль був чоловік розумний* (А. Головка); прикметник *цілий* передає семантику означального займенника *весь*, напр.: *Був у неї Андрій – цілий вік гризлася з ним* (М. Коцюбинський); а *перший-ліпший* – означального займенника *всякий*: *На це питання може відповісти перший-ліпший учень з присутніх*.

Часто переходять у займенники числівники: числівник *один* може вживатись у значенні неозначеного займенника *якийсь*, наприклад: *Їхала, кажуть, одна скупа пані і везла з*

⁴⁶ Дзендзелівський Й. О. Прономіналізація в українській мові. *Українська мова в школі*. 1955. № 1. С. 14–20.

собою усі свої скарби великі... (Марко Вовчок); *Вас питає один чоловік*; числівник *другий* – із значенням означального займенника *інший*, пор.: *На другу осінь учитель перейшов у друге село* (А.Тесленко) (*другу* – порядковий числівник; *друге* – займенник у значенні «інший»).

Ті або ті транспозиційні процеси відзначаються динамічністю та лінгвокреативністю, оскільки вони безпосередньо пов'язані з адекватним і найточнішим втіленням інтенцій мовця.

ПІСЛЯСЛОВО. Займенник – це самостійна частина мови, що вирізняється своїми лексико-граматичними параметрами, парадигматичними типами, особливим синтаксисом та словотворенням. Розряди займенників увиразнюють їхню граматичну строкатість, що передовсім залежить від тих частин мови, з якими співвідноситься той чи той займенник.

Вияскравлюючи свій розлогий комунікативно-інтенційний потенціал, займенники виконують низку прагмалінгвістичних функцій у людській комунікації, у різних дискурсивних практиках мовців з опертям на соціолінгвістичний, комунікативний, гендерний контекст новітніх напрямів українського мовознавства ХХІ ст.

Займенник цілком природно входить у дискурсивно-жанровий континуум української мови, слугує маркером експресивності та ідентифікації основних субстанцій процесу спілкування. Важливу роль займенники виконують у тексті, створюючи його цілісність та зв'язність, конотуючи емоцій-

ність, відображаючи транспозиційні процеси та функційний обшир слів на рівні переходу з одного морфологічного класу в інший.

Отже, займенник як самостійний частиномовний клас слів посідає важливе місце в багатовекторній системі координат української мови.

Насамкінець лінгвістичні загадки, які так само слугують своєрідним підсумком нашого лекційного заняття:

1. Як втомляться іменники

У реченнях стояти,
То друзів звать скоріше
Від втоми рятувати.

Є добрий друг в іменника,
Числівника й прикметника
А звать його ... (*займенник*).

2. Використайте займенники для того, аби відповісти:
на що нарікають водії, їдучи поганою дорогою? (*ями*)
3. Який займенник набув термінологічного значення у
спорті? (*нічия*)
4. У якому слові є сім літер *я*? (*сім'я*)

Отже, дорогі студенти та викладачі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка! Нехай сім'я кожного з вас буде міцною! Нехай ґрунтовними будуть ваші знання з української мови!

Вивчаймо українську мову, бо це найдорожчий скарб нашого народу! Плекаймо в собі високу любов до рідного слова, до України – сильної та незламної держави!

Тримаймо стрій, друзі!

СЛАВА УКРАЇНІ!

ГЕРОЯМ СЛАВА!

Науково-популярне видання

Світлана Шабат-Савка

**ЗАЙМЕННИК
У СИСТЕМІ КООРДИНАТ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Загальна редакція ректора Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка
професора Сергія Копилова

Підписано до друку 30.12.2022 р.

Формат 70x100/32.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 2,28.

Наклад 100 прим. Зам. 311.

Віддруковано ТОВ «Друкарня «Рута»
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)

м. Кам'янець-Подільський, вул. Руслана Коношенка, 1
тел. 0 98 627 00 79, drukruta@ukr.net